

AZ ELSŐ MUNKATÁBOR

1.

A MUNKATÁBOR és a falukutatás, e kettős, legtöbbször együttesen jelentkező mozgalmi jelszó ma korszerű, sőt egyenesen divatos fogalom. Hogy mindez eddig nálunk,

magyaroknál, csak fogalomként volt ismeretes és nem mutatkozott életes valóságban, ennek okát részletesen keresni, a fogalom köztünk való történeti jelentkezését és fel-felvillanó kísértet-életét nyomon követni nem lehet célom; nem lehet számbavennem itt azokat a gyakorlatiassá sohasem vált elméleti lépéseket, amelyeket köztünk e fogalom élővé villanyozására tiszteletre-méltó és eléggé nem értékelhető ifjúsági szervek tettek. Úgy tetszik, hogy külső körülmények, kül- és belpolitikai okok mellett a gyakorlat iránti érzéketlenség, a tetteket megőlö tervezgetés örök magyar betegsége is közrejátszott abban, hogy ennyi ideig nem történt semmi a munkatábor és a falukutatás eszméjének szervezett közösségi keretek közötti megvalósítására.

Pedig ha mástól nem, legalább a felekezeti ifjúsági egyesületektől várhattunk volna gyakorlati lépéseket is, hisz körülöttünk a többségi nép európai híré falukutató munkába kezdett, a szász kisebbség pedig mintaszerű munkatábor-mozgalmat indított. Úgy látszik azonban, hogy az 1935—36. iskolai év volt az, amely forduló pontot jelent a transsylván magyar kisebbség körén belül e két fogalom életében. Egyrészt a római katolikus főiskolai hallgatók egyik csoportjának egész éven át folytatott elméleti és gyakorlati előkészítése, másrészt ugyanakkor a református teológián a gyülekezet-megismerés elméletére vonatkozó szemináriumi munka komoly készülődést jelentett a nyáron végzendő tábori és falukutató munkára. Mivel azonban Romániában csoportos munkát végezni csak belügyminisztériumi engedéllyel lehet, már korán megindultak az engedélyszerzésre irányuló kísérletezések. Végül is sikerült *Gusti Demeter* bucurești-i egyetemi tanárnak, a román falukutatás európai híré vezetőjének figyelmét a kisebbségi ifjúság készülődéseire felhívni. Az, hogy ő felfigyelt e munka-akarára és azt jóakaratúan támogatta, reményt nyújtott az engedély megszerzésére. A készülődő ifjúság azonban hiába várta egészen június végéig az önkéntes munkaalkalmat, és hiába leste az első falukutatás lehetőségét, az engedély megérkezése egyre késett. Egészen az akadémiai év végéig nem mutatkozott semmi reményadó jel. Mivel pedig a vizsgák után a főiskolák kapui egymásután bezárultak, a diákság lassan-lassan hazaszívárgott. Úgy látszott, hogy

minden munkakedv és készülődés ellenére az idei munkatábor és a falukutatás lehetőségének vége. A falukutatás elméletét tanulmányozó teológusok is szétszéledtek, mert ők is végleg feladták a reményt, hogy ezen a nyáron munkatábort szervezzenek. Ugyanilyen helyzetben voltak a római katolikus főiskolások is; mindkét komolyan készülő falukutató csoport tagjai egymástól száz meg száz kilométeres távolságban csak későre értesültek arról a meglepetésszerű fordulatról, amely július második felében meghozta a munkatábor engedélyezését.

Magam is már otthon időztem, mikor július 20.-a táján értesítést kaptam a református teológiáról, hogy végre is a Királyi Alapítvány (Fundatia Culturală Regală „Principele Carol”) igazgatója, *Gusti Demeter* egyetemi tanár közbenjárására a belügyminisztérium főiskolás munkatábort és falukutató munkát engedélyezett a megyénkben fekvő Babon-ban. Az értesítés írója emlékeztetve engem egy korábban tett ígéretemre, arra kért, hogy vegyek részt a táborozáson és vezessem az első munkatábor falukutató munkáját¹. E kérésre csak igenlő választ adhattam. Sajnos, ugyanakkor jeleznem kellett, hogy rajtam kívülálló okokból a táborba csak augusztus elsején érkezhetek meg, holott úgy volt, hogy a táborozás már július 28.-án reggel 5 órakor kezdődik. Válaszomban arra kértem a Református Teológia felügyelete alatt álló csoportot, hogy addig is, míg 27.-én délelőtt a teológia székhelyén lesznek, szerezzenek be néhány, a falutanulmányozáshoz szükséges könyvet, gondoskodjanak térképről, fényképező meg mérő-eszközökről is.

Az első munkatábor, s egyben az első falukutatás megrendezésének kérdése egyáltalában nem volt könnyen eldönthető. Bár világos volt a főiskolai hallgatók vezetői és elsősorban *Dr. Imre Lajos*, teológiai igazgató, valamint a munkatábor leendő házigazdája, *Kós Károly*, egyházmegyei főgondnok előtt, hogy a végre nehezen megszerzett engedélyt föltétlenül fel kell használni, mégis nagyon sok legyőzhetetlennek látszó akadály tette kétségessé a munka megvalósulását. Elsősorban nehéz kérdés volt a tábor megszervezése az ország különböző sarkaiba szétszóródott főiskolások összegyűjtése miatt. Ennek anyagi terhét sem az egyesek, sem a teológia nem vállalhatta, mert nem állott semmi anyagi eszköz rendelkezésre. De meg a munkára felkészült tagok is az engedély késlekedése miatt már nagyjából mind más, főként egyházi munkatérre dolgoztak. Ugyancsak az engedélynek késői megérkezése tette lehetetlenné, hogy hirtelenében a munkatábor és falukutatás céljaira anyagi lehetőségek megteremtéséről gondoskodhassanak. Az ember- és pénzhiány azonban nem csüggesztette el a vezetőket. Néhány lelkes teológus kerékpárra kapott és úgy járta be a várost, meg a közelebb-távolabb eső falvakat, hogy az ott lakó tagokat a táborba hívja. A toborzás sikerült. Még csak az

¹ Később kaptam meg a *Dr. Imre Lajos* teológiai igazgató által aláírt megbízó levelet; ebben engem mint teológiai előadót a tábor munkájának felügyeletével bíztak meg.

anyagi nehézségeket kellett elhárítani. Szerencsére az ellátást Kós Károly főgondnok útján a vidék református egyházmegyéje vállalta. Miután két lelkes tábortag (*Nagy István és Nagy Ödön*) mintegy 3000 lejt is „össze tudott szedni” a szegényebb tábortagok úti-költségének és a tábor apróbb kiadásainak fedezésére, a táborozás nagyon szerény, sőt szegényes külső feltételei biztosítottnak látszottak. Az előbb mondottak érthetővé teszik, hogy a tábor belső: lelki és szellemi feltételei még ennyire sem voltak biztatóak. Az esetlegesen összeállott csoportnak alig egy-két embere készült egész éven át a munkára, de még ez az egy-kettő sem volt igazán tisztában a munkatábor és a falukutatás lényegével. Sokan nyaralási alkalmat vagy valami hasonlót láttak benne. Különösen a csoport falukutatásra való hiányos felkészültsége tett előre is kétkedővé mindenkit a végzendő munka értékére nézve. Mert az első pillanatban világos volt, hogy bármilyen eredményes testi munkát végez is a munkatábor, ha ezzel párhuzamosan a falukutató csoport legalább a munka egyes részleteiben nem ér el figyelemreméltó eredményt, a táborozás nem mondható sikeresnek. Nem volt kétséges, hogy a testi munka mellett a szellemi munka eredményességétől függ minden ezután rendezendő kisebb-ségi magyar munkatábor engedélyezésének sorsa.

Ilyenféle gondolatok foglalkoztatták azokat, akik az első munkatábor és az első falukutatás nehézségeit és lehetőségeit latolgatva, végre is a tábor megrendezése mellett döntöttek. Csak a nehézségek elhárítása és a csoport komoly, önkéntes szolgálatkészségébe vetett bizalom tette lehetővé, hogy a vezetők útnak indíthatták azt a kis csoportot, amely július 27.-én délután a Királyhágó felé induló vonattal Stana-ig utazott, hogy onnan Kós Károly irányítása mellett gyalog tegye meg a 15 kilométeres utat a munkatábor színhelyéig, Babon-ig.

2.

„ISTEN segedelmével munkatáborunk ma reggel fél 5 órai kezdettel megkezdődött” — olvasom a tábori-napló 1936. július 28.-án tett bejegyzését. Ez az időpont 15 magyar szellemi munkás önkéntes munkájának és egyben az első transzylván magyar munkatábornak a kezdetét jelenti. A következő napon még 6, majd később még 2 tag érkezett a táborba. Így a résztvevők száma 23-ra emelkedett. Valóságban azonban az időközben el-elmenegedők miatt 15 körül mozgott a tábor állandó munkásainak száma.

A munkatáborot sok külső és belső körülmény miatt az illetékesek mindössze 15 naposnak tervezték. Egyebek között az anyagi eszközök nagyon korlátolt volta sem engedte meg azt, hogy ennél hosszabb időre terjedő legyen a táborozás. Ez az idő különösen a falukutató munka szempontjából már az első pillanatban nagyon rövidnek tetszett. Nemcsak azért, mert a tábortagok között alig-alig akadt olyan, aki falukutatásban gyakorlatilag valaha is részt vett volna, és így általában a munka lassúbb menetére kellett számítanunk, de azért is, mert nyilvánvaló, hogy

még a gyakorlott kutató előtt is a falu rejtőzködő, mélységeiben titokzatos világa csak 1—2 hét múltán kezd úgy-ahogy kibontakozni. A tábor készületlenségét és a rendelkezésre álló idő rövidségét tekintetbe véve úgy gondoltam, hogy legjobb lesz a beható és minden szempontra kiterjedő falutanulmányozás helyett (ez mellesleg a mi helyzetünkben tökéletesen lehetetlen volt!) inkább a falukutatás egyik-másik olyan ágára vetnünk magunkat, amely a rendelkezésünkre álló eszközökkel komoly alapossággal megoldható.

Ímígyen gondolkoztam azalatt a néhány nap alatt, míg magam a városban dolgoztam, és mialatt a tábor munkahelyén az első napok munkája folyt. Hogy milyenek voltak az első napok, arról személyes tapasztalataim nincsenek. Magam csak augusztus elsején ülhettem vonatra, hogy felkeresve Kós Károlyt, megtudjam az utat a munkatábor színhelye felé. Kós Károly láthatólag boldog volt, hogy az első munkatábor megvalósult s az ő gondoskodása alatt kezdhette meg munkáját. Sok dolga közepette sietve és hévvel magyarázta el, hogy milyen nehézségek elé állította az első napokban a tábor testi munkához nem szokott tagjait az éjjel is tartó, tikkasztó, júliusvégi meleg, hogy feltörte az úri tenyereket az ásó, a csákány és a kasza, mennyire próbára tette a tábori fegyelemhez nem szokott szittyá-ivadékokat a korai felkelés és a napi nyolc órai kemény testi munka, s'b. Nagyjában ezeket tudtam meg magam a tábor tagjaitól is, mikor körülbelül 3 órai gyaloglás és kétszeri bőrigázás után, este 8 óra felé, a táborba érkeztem.

Sohasem jártam még eddig ezen a vidéken. Bevallom, hogy a városunkhoz közeleső, színpompás viseletéről híres vidék más pontjait ismerve, egészen másnak képzeltem el a tábor színhelyét. Mikor a tábor tanyája felé közeledtem, éppen esteledett. A munkatábornak már csak néhány serényebb tagja dolgozott kiinn az úton, de az a kettő-három sem tudott velem együtt futva megmenekülni a hirtelenében kerekedő és nemsokára öreg cseppekben szakadó záporosó elől. Csak miután kiderült, és magam vizes ruháimat szárazakkal cseréltem fel, néztem körül. A falut sehol sem láttam. Mint mondták, és később magam is láttam, eltakarta egy oldalt előugró domb, a Kölesáj hegye. Köröttem, a szemem előtt egy épülő mintagazdaság félben-szerben lévő épületei még csak sejtették a várszerűen záródó épületnégyyszögben majdan nyüzsgő életet. Innen a Kölesájnak nevezett kis lankás oldalvölgyből, amelyet hátul félkör-alakban frissen irtott nyír- és tölgyerdő környezett, mindenfelé erdő-ékítette hegyekbe ütközött szemem. A távolban ott kéklettek a Meszes végső nyúlványai. Velünk átellenben bájosan, üdén hasított bele a dombvonulatba a Rakottyás-torka nevű völgyecske, olyan enyhén, lágyan hajló vonalakkal, a zöld gyepen olyan festőien pettyegtetett szénaboglyákkal, mint ahogy csak egy századvégi tájképfestő vásznán láthatni. Nem volt itt semmi a kalotaszegi kopárságból. Egyszerű, nyájas vidék volt ez, alant a völgyben rejtőzködő fűz- és égerfákkal buján beszegett árnyé-

kos patakkal. Közvetlenül a szemem előtt a gazdasági udvar kellős közepén egy egyszerű formájú, furcsán elferdült sisakú harangláb fúrta fejét a légbe. A falu református haranglábját vette meg és hozta ide fel Kós Károly, hogy a templom újraképzése alkalmával szét ne szedjék a falusiak. Úgy is alig van már harangláb az egész környéken!

Még odaérkezésem estéjén megismerkedtem a tábor eddig végzett munkájával és a tábori renddel is. Amint a tábori naplóból olvasható, az első nap Kós Károly vezetése mellett hozzákezdtek egy, a megyei útból a mintagazdaság felé vezető teljesen járhatatlan út újjáépítéséhez. Ez út elkészítése volt a tábor testmunkájának főcélja. Az útkészítés mellett a gazdasági épületek környékén föld-talicskázó munkát is kellett végeznie a tábor egyik csoportjának. A helyi falukutató munka ekkor ugyan még nem kezdődött meg, azonban három-négy tábortag hozzáfogott már az első napokban a közeli nagyközség (Almas) körjegyzői és lelkeszi hivatalában a népmozgalom és a gazdaságtörténet adatainak összegyűjtéséhez.

Egyébként a tábor életrendje a következő volt: reggel 5— $\frac{1}{2}$ 6 között felkelés, $\frac{1}{2}$ 6— $\frac{1}{2}$ 8-ig munka, $\frac{1}{2}$ 8— $\frac{1}{2}$ 9-ig tisztálkodás és reggeli, $\frac{1}{2}$ 9— $\frac{1}{2}$ 12-ig munka, $\frac{1}{2}$ 1-kor ebéd, utána pihenés vagy szabadfoglalkozás. A délutáni munka $\frac{1}{2}$ 5— $\frac{1}{2}$ 8 között folyt. Nyolckor volt a vacsora. A reggeli és a vacsora után rövid biblia-olvasás és ima. Ezt a tábortagok felváltva végezték. Nagyjában ez volt minden nap hivatalos munkarendje. Ami e száraz, semmitmondó kereteken kívül és belül esett, szóval, ami élettel töltötte meg ezeket a kereteket, az a sok apró, elcsüggesztő vagy felemelő mozzanat mind fel nem sorolható, bár mindaz hozzátartoznék a tábori munka igazi képének és a tábor légkörének érzékeltetéséhez.

3.

AZ ELSŐ ESTE a vacsora alatt kíváncsian néztem szét az „étkezőben” a pompás étvággyal megáldott asztaltársaságon. Egy tágas, szobaszerű, de dísznó-ólnak készülő építmény egyik fala mellett nyújtózkodott végig hosszan a tábortagoktól cövekekből és gyalulatlan deszkából összerótt asztal. Az asztalon hatalmas kenyérdarabok heverték. De nem sokáig, mert a felhangzó csengetés hangjára hirtelen hamarsággal előkerült a társaság, és ezzel a kenyér meg minden más elfogyasztható étel sorsa meg volt pecsételve. Ott ültek előttem és köröttem a munkatábor tagjai, teológusok s a szakmunkára felkért néhány orvostanhallgató meg tanárjelölt, és ott ült az asztalnál fiatalos, tettekretevésségével és munkakarásával a tábor egyik életrehívója és házigazdája, Kós Károly. A fiatalok közötti szüntelen tréfálkozást, évődést meg civakodást jóleső derűvel figyelte és lelkéből kacagott maga is a kiapadhatatlanul folyó tréfákon. Ahogy aztán vacsora után az áhitat végeztével az egyházi ének komoly hangjai utolsót rezdültek és szinte minden átmenet nélkül felhangzottak a parasztdalok a tábortagok

ajkáról, maga Kós Károly is dalolta a sok szép dalt. Ez az együttes éneklés nem volt benn a hivatalos munkatervben. De természetes, magától jövő és mindenképen alkalmoszerű volt. A táborozás alatt újra örömmel lehetett tapasztalni, hogy ma már az egymást tanítgató fiatalok énekanyagát szinte kizárólag csak a pattogó ütemű vagy a vontatott egyhangúságukban is különleges szépségeket rejtő parasztdalok teszik.

A következő nap (aug. 2.), a vasárnap kivételt jelentett a tábor rendes életében. Egyben újdonságot is. A kivételes állapot mindjárt a mindenkinek nagyon tetsző késői felkelésben jelentkezett. Vasárnap nem volt soha testi munka és így mindenki pihenhetett akár 8 óráig is. Az újdonság a falumunka megkezdése volt. Szerencsére még előtte való este megérkezett lóháton Kós Károly, és így reggeli előtt beszélhettem vele arról a tervről, amelyet a falukutató munkára vonatkozólag — mint előbb is említettem — meghánytam-vetettem magamban. Mivel azt ő is megfelelőnek ítélte, reggeli után a tábor tagokkal rövid megbeszélést tartottunk. Kijelöltük mindenkinek a helyét a falukutató munkában. Ugyanakkor számba vettük eszközeinket is. Két Kós Károlytól kaptott, meg egy harmadik mérőszalag, vagy 100 ív fogalmazó papír, egy jegyzetkönyv s egy vázlatfüzet, csak ennyi volt a falukutató osztág egész „műszaki” felszerelése. Egészen különleges műszer-számba ment az egyik orvosi növendék szívhallgatója, meg egy-két rendelkezésünkre álló fényképezőgép. Később került elő még egy iránytű, amely a tájolóshoz volt szükséges. Valóban nagy elszántság kellett ahhoz, hogy így, ilyen eszközökkel, valamit is elmerjünk kezdeni.

De a délelőtti templomozás után, amelyen az ígét a tábor egyik teológus tagja hirdette, mégis csak hozzákezdünk a falukutatóshoz. A munkát a következőképpen szerveztük meg: két csoportot alakítottunk 3—3 emberből: mindenik csoportból az egyik tag rajzoló volt. E csoportok a telepedés-kép meghatározását végezték. Ez abból állott, hogy felmérték az egyes telkeket külön-külön; a készített vázlatba berajzolták a ház és a melléképületek elhelyezkedését és lejegyezték az egyes épületek legapróbb méreteit is. Ügyeltek a ház berendezése vázlatos rajzának megállapítására is. Amíg a rajzoló a méretezés felvételéhez szükséges előleges vázlatot készítette, a csoport másik két tagja a házban lakókat, az állatállományt, a gyümölcsfák számát és a kertben termesztett növényféléket írta össze, szóval számhasználati adatokat gyűjtött. Külön csoportot alkotott táborunk két orvostanhallgatója. Ők bizonyos előre megszerkesztett kérdőív alapján, külön minden lakóháznak és mellékhelyiségnek egészségügyi viszonyait tanulmányozták, kikérdezték és megvizsgálták a házban lakókat. Ahol szükségesnek látták, nagyon szerény orvosságot is adogattak: egy-egy aspirint, valami olcsó kenőcsöt, holmi szemvizet, stb. Szóval azt, ami éppen szegénységünkben volt! Emellett csoportunk egyetlen szépművészeti főiskolása is hozzáfogott a néprajzi vázlatok készítésének lassú, aprólékos munkájához. E munkát egészítette ki a fényképezőgéppel készített fel-

vételek sorozata. A magyar népi szókincs, a hang-, alak- és mondatnani sajátosságok megfigyelését, egyszerűen a népnyelv minél behatóbb tanulmányozását is, mint a munkatábor egyik legfontosabb feladatát, végeztük. Sajnos, román nyelvészünk nem volt, és így meg kellett elégednünk azzal, hogy a helység román nyelvjárását csak a magyar és román szókincs egymáshatásának viszonylatában, tehát csak egyetlen szempontból tanulmányozzuk.

Mivel előbb már a körjegyzőségen, majd a bírónál a belügyminiszter engedélyét, meg a „Károly herceg” Királyi Alapítvány hivatalos értesítését bemutattuk, és aztán iratainkat a szomszédos községből idejövő csendőrmesternek átvizsgálás végett odaadtuk, minden fennakadás nélkül, bátran folytathattuk a munkát. A helyi hatóságok részéről egész idő alatt a legnagyobb előzékenységet tapasztaltuk. A csendőrmestert még csak egyszer láttuk, aznap délután. Ekkor felírta minden tábortag nevét, és aztán udvarias búcsúzkodás után elment.

A falusiak kíváncsisággal vegyes érdeklődéssel, némelyütt igazi meleg szeretettel fogadtak és támogattak már első nap is munkánkban. Hihetőleg kissé különösnek tartották a sok hiábavaló méricskélést, a nekik bizonyára értelmetlenül aprólékos kérdezősködést, mint ahogy nem tudták megérteni azt sem, hogy miért kelünk fel kora reggel és az út építésekor miért vágjuk egész nap a néha szárazsága, máskor meg szívájkossága miatt nehezen munkálható földet, mikor nem kényszerített erre és nem fizet ezért senki. Nem igen hiszem, hogy kezdetben, titokban, elmebeli épségünket is kétségbe nem vonták. De aztán rendre megszokták, hogy dolgozunk, méricskélünk és kérdezősködünk. Hamarosan egy-egy bátortalanabbat maguk is biztattak, hogy beszéljen vagy segítsen nekünk. „Munkánk” és jelenlétünk inkább tiszteletfélét keltett, mintsem félelmet ébresztett bennük. Lehet, egy kicsi irigységet is, hogy nincs egyéb dolgunk, mint effélével bibelődni. Egy-egy cukordarabka azonban sok minden gyanakvást kivert a fejükből és megbarátkoztatta velünk nemcsak a kezdetben félénk, húzódozó apróságokat, de rajtuk keresztül az apát, az anyát és az egész rokonságot. Aki cukrot ad a gyermekeknek, jó szót a falu felnőttjeinek, akik maguk is csak nagy gyermekek, megnyílik előttük minden ajtó és kitárul számukra minden lélek. Egyszerre jók és kedvesek lettünk a falusiak szemében. Már az első vasárnap gazdag ebédrel látott vendégül a református egyházközség az újonnan épült iskola helyiségében. „Az ebédet a babon-i református eklézsia tagjai adták össze önként, s a lányok szolgálták fel” — ötlük szemembe a tábori napló megfelelő lapján. Uzsonnával az egyik nagygazda és református prezsbiter lepte meg a falukutató csoportot. Ha volt is ebben az első vendéglátásban valami városiaknak szóló, falusi vendégszeretet-mutogatás, a naponként való érintkezésben minden efféle eltűnt. Hova-tovább magukhoz tartozóknak, mindennapi, megszokott vendégeknek tekintettek. Talán látták, hogy bennünket a tanulmányozáson túl is érdekel az ő sorsuk, küzdelmük a földdel, bajoskodásuk a világgal. Elkeseregtek tehát őszin-

tén nehézségeiket, elkacagták örömeiket... És nemsokára irigykedtek egymásra, ha egyiknél többet ültünk, mint a másiknál, ha az egyiknél nyüttünk kendert, a másiknál nem, ha egyiknek segítettünk sarjut gyűjteni, a másikat pedig ugyanakkor „elhanyagoltuk”. Nem elbizakodottság azt hinnünk, hogy a két hét alatt mi voltunk a falu legérdekesebb, legtöbb beszédre alkalmat adó alakjai. A kicsiny faluban szinte minden embert személy szerint ismertünk, minden házban jártunk, minden kiütköző bajt megláttunk.

De ez nem is volt csoda, hisz a többségében román és alig egyharmadában magyar falu, amelyet tanulmányozás tárgyául választottunk, — szerencsénkre — nagyon kis település volt. Ezt az igen fontos körülményt a falukutatás kilátásainak felvázolásakor emlegetett sok elcsüggesztő, bátortalanító mozzanat mellett, mint biztatót, kedvezőt el is feledtem megemlíteni. Hatvan egynéhány ház a megyei út két szélén. néhány félre-eső cigányputri, és körülbelül ugyanennyi, a központi településtől elkülönülő lakóház alkotta az öklömnnyi falut. Még jóformán meg sem indult az ember a falu egyik felén és már a felső faluvég keresztjének kezdetleges Krisztus-faragványát látta maga előtt. Ilyen falut könnyű lett volna megfelelő eszközökkel és felkészültséggel, mondjuk, négyhetes falukutatással eléggé pontosan megismerni, de két hét még ennek is kevés volt. Az első nap elért munka-eredmény azonban nagyon biztató. Kós Károly is meg volt elégedve, mikor örömmel számoltunk be arról, hogy aznap 16 ház teljes felvételét sikerült elkészíteni. Az igaz, hogy mindenki kedvvel, pontosan végezte a kijelölt munkát.

Másnap, hétfőn folytatódott a testi munka is. Az egész tábor kora reggeltől délig dolgozott. Ebéd után a falukutató csoport (8 ember) a faluban folytatta az előbbi napon annyiba hagyott munkát. Nagyjában ilyen volt aztán minden nap munkája. Csak akkor változott a helyzet, mikor a táborozás vége felé észre vettük, hogy ha a falukutató csoport nem dolgozik egész nap, a munkának még az a kis része sem végezhető el, amelyet a lehetőségek figyelembevételével elég szerény keretek között mozgónak szabtuk meg. Ez az észszerű lépés aztán némi ellentétet is ébresztett a tábor testi munkát végző tagjai és a „szellemi munkások” között. Szinte-szinte a verejtékével földet öntöző testi munkásnak a lebecsült szellemi munkással szemben jelentkező ősi ellenszenve csapott ki naponként a „dolgozók”-ból. De ezek a keserű jelenségek csak rövid ideig tartottak. Csak olyan tűnő mozzanatok voltak, mint ahogy a derült égen is meg-megjelenik néha egy-egy sötét felleg. A tábor munkája folyt tovább, és a körülményekhez képest kielégítő eredménnyel végződött.

Egészen rideg számokban beszélve, a munkatábor *testi munkájának* eredménye a következő volt:

Elkészítettek a táborozók 320 méter új utat és ennek folytatásaképpen megjavítottak egy 450 méteres útszakaszt. Két kisebb gátacska is fontak nyírágból, hogy az útra egy tömegben zúduló víz romboló munkáját csökkentsék. Talicskázással elhordtak kb. 100 m³ földet és ezzel két épületet szabadítottak meg az eső-

zéskor beléjük zuhanó víztől. Az egyik épület, egy magtár pincéjébe befolyt kb. 400 veder vizet is kézi munkával kellett kimeríteni. A falusiakkal együtt folytatott jelentéktlenebb egyéni mezőgazdasági munkákon (sarju-gyűjtés, kender nyűvés, búza hordás, stb.) kívül a tábor mezőgazdasági „napszámásai” 9 hold zabot, 6 hold muhart meg füvet vágtak le és gyűjtöttek össze. A *szellemi munka* terén elért eredmény már nem ilyen kézzelfogható. Négy istentisztelet a református hívek, két vasárnapi iskola a gyermekek számára, és a sok személyes beszélgetés bizonyára mély, felfedhetetlen nyomokat hagyott a falusiak és a táborozók lelkében. A falugondozás mellett végzett tulajdonképeni falukutató munka eredményeit még csak nagy vonásokban ismertethetem. A népmozgalom megfigyelése terén az egész lakosság 1895-től, a református lakosság 1815 től napjainkig terjedő, születési, halálozási, esketési, stb. adatainak összegyűjtése mellett a jelenlegi állapot rögzítése, a falu népmozgalmi változásainak pontosképét adja. Ezt mintegy kiegészíti a falu házanként és egyénenként való egészségügyi tanulmányozása. Az itt mutatkozó hiányoknak nem a lelkiismeretesen dolgozó orvosnövendékek, hanem a rendelkezésre álló eszközök hiányossága az oka. A gazdasági élet megfigyelése is tervszerűen haladt¹. Itt a háború előtti és utáni birtokmegoszlás megállapításán túl még sok mindent meg kellett figyelni. Előtte fekszik egy, a helyszínen szerzett adatok alapján készült térképvázlat, mely egy kis- és egy nagygazda tagosítás előtti és tagosítás utáni birtokállományának érdekes megoszlását szemlélteti. Itt van azonban az a másfél száz vázlatlap, amely az egyes telkek telepedésképeinek pontos megrajzolását, a lakásberendezés és lakásvizonyok rögzítését lehetővé teszi. E felvételezés a falukutató munka legkiemelkedőbb eredménye amellelt a térképvázlat mellett, amely a falu településképeit mutatja. Különös fontosságot kell tulajdonítanunk a faluban szerzett nyelvjárási megfigyeléseknek is. E vidék népnyelvéről eddig alig tudtunk valamit. Az az anyag, amelyet a falukutató csoport gyűjtött, mennyiségileg is jóval többet ölel fel, mint az eddig tudományosan ismert anyag. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a gyűjtés a legújabb megfigyelési és rögzítési módszerrel történt, a két terjedelmes jegyzetkönyvben felhalmozott nyersanyag jelentőségét nem lehet lebecsülnünk. A néprajzi megfigyelések eredményei főképp a tárgyi néprajz számára érdekes hű ceruzavázlatokban és fényképekben állanak előttünk; ezeknek tusrajzban való elkészítése az ezutáni feldolgozó munka feladata. Természetes, hogy mindez, amit itt a falukutató munka eredményeiről mondtam, csak nagy általánosságban való ismertetése ennek a munkának. Lehetetlen, legalább is ilyen terjedelemben nem lehet felsorolni azt a sok kisebb-nagyobb megfigyelést, amely az itt végzett falukutatót a társadalomrajz keretében a közösségi, családi és nemzetiségközi viszonyok ismerete szempontjából figyelemreméltóvá teszi. — Mindez a július 28.-a és augusztus-

¹ A gazdasági állapotok vázlatát *Kós Balázs* már előbb ismertette. (Vö. Egy falu mezőgazdaságának rajza. Hittel, 1936, 297—309. l.)

tus 12.-e közötti rövid időköz együttes tábori munkájának és a 13—14.-én másfél napig még ottmaradt öt táborozó fáradozásának eredménye¹.

Érdekes hirtelenében rideg számokban kifejezve látni azt a viszonyt is, amely a tábor költségvetése és a teljesített munka ellenértéke között van.

Kiadás. A munkatábor tagjainak élelmezése, beleszámítva az erre a célra alkalmazott segéderő fizetését is
összesen..... 7194 lej

Bevétel. A teljesített munka értéke részletesen, tételekben felsorolva a következő:

1. A megyei útból kiágazó és a tanyához vezető alsó útszakasz teljes földmunkája (az út hossza 260 méter, szélessége 5 m., a munka értéke folyóméterenként 10 lej) 2600 lej
2. A régebbi, 340 m. hosszú útszakasz javítása, sáncolása, stb. (átlag 10 napszám, egyenként 40 lej) 400 „
3. A felső útszakasz (67 m.) teljesen újonnan való elkészítése (méterenként 15 lej) 1005 „
4. A lakóház és a gabonás körüli föld-mozgatás és kb. 40 m³ föld áthelyezése (köbméterenként 40 lej) 800 „
5. 9 hold zab learatása: 9 kaszás, egyenként 60 lej 540 „
9 marokszedő „ 35 „ 315 „
9 kéveköto „ 60 „ 540 „
6. 3 hold muhar és 3 hold szénafű lekasználása (összesen 6 kaszás, egyenként 60 lej) 360 „

Az összes munka értéke 6560 lej

A tábor ellátási költségei és a teljesített munka értéke között tehát mindössze 634 lejnyi kiadástöbblet van. Ezt a kiadástöbbletet több okkal is lehet magyarázni. Először is a tábor 6—8 tagja délutánonként, sőt néhány napig egész nap falukutató munkát végzett; ez idő alatt a tábor testi munkájában természetesen egyike sem vehetett részt. De aztán az augusztus elején meginduló és megszakításokkal napokig tartó esőzés miatt a tábor útkészítő munkájában félnapos szüneteket kellett tartani. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a tábor városi tagjainak a testi munkában való gyakorlatlanságát; ez különösen a mezőgazdasági munkában csökkentette a munkateljesítményt.

A fent részletezett és a vidék református egyházmegyéje fedezte kiadásokon kívül a tábor gyűjtés útján összehozott kb. 3000 lejű kitevő „saját” vagyonát is felemésztette a táborozás. Ebből az aránylag kis összegből néhány szegényebb táborozó útiköltségét kellett fedezni; ezen kívül levelezési meg egyéb kiadások mellett a fényképezési cikkekre kellett a legtöbbet fordítanunk. Még így is maradt mintegy 350 lejünk. Ez az összeg később, a táborozás

¹ Az egyik táborozó, Kós András, és magam még egy újabb magánkiszállással augusztus 24—30.-a között igyekeztünk az eddigi munka hézagait kitölteni. Az anyag esetleges feldolgozása során még bízhatólag újra ki kell mennünk kiegészítést és ellenőrzést végezni.

befejezése után a fényképfelvételek kidolgozási és a másolatok készítési költségeit fedezte.

Ami még a fentiekén kívül e munkatábor történetének ismeretéhez tartozik, röviden összefoglalható, hisz éppen csak a legutolsó mozzanatokra kell ráirányítanom a figyelmet.

Hivatalosan a munkatábor 12.-én ért véget. Aznap este bekocsiztam a szomszédos nagyközség csendőrsére, hogy bejelentsem a táborozás befejezését. Az őrmester udvarias előzékenységgel fogadott. Előadtam jövetelem célját, és tudomására hoztam, hogy 13–14.-én a tábor minden tagja elhagyja a falut. Az őrmester megköszönte bejelentésemet, és arra a kijelentésemre, hogy remélem a táborral kapcsolatban semmi kifogásolni valót nem észlelt, kérdéssel felelt: mondott-e ő valaha is ilyent? Hogy a helyi hatóságok előzékenységét, amelyre előbb is hálásan hivatkoztam, és most e szabadkozást miért emeltem ki, az alábbiakból kitérünk.

Az utolsó nap, az addig munkánkat is nagyban hátráltató esős idő után, csodálatosan szép nyári estével végződött. A környékről összegyűlkező kedves társasággal való találkozás már a falusi életből a városi életbe való visszalendülés előjele volt. A tábortűz mellett minden volt, mi szem és szájnak ingre. Volt kedvesség, vidámság, ének és tréfálgatás is. Csak a falu népe hiányzott. De mind utóbb látjuk, szerencse, hogy a községből senkit sem hívtunk meg a tábortűz melletti búcsúra, amelyet eredetileg amúgy is csak magunkban akartunk megülni. A falusiaknak egy ilyen búcsún való részvétel talán kellemetlenségeket okozott volna a helyi hatóságok részéről és magát a tábort is nehezen kivédhető utólagos gyanúsításoknak tette volna ki.

Mindaz, amit itt elmondtam, inkább meglepődöttséggel tölthet el az első romániai magyar munkatábor elvégzett munkáját illetőleg. Ebben a tudatban a városba érkezésem után természetesen első kötelességemnek tartottam, hogy megbízomnak, a Református Teológia igazgatójának, jelentést tegyek a munkatáborban tapasztalt dolgokról. Mikor a teológiára felmentem, előbb a tábor egyik volt tagjától, majd magától dr. Gönczy Lajostól, az új teológiai igazgatótól értesültem arról, hogy a munkatábort a belügyminiszter 48.723. S. számú augusztus 11.-én kiadott rendeletével megtiltotta és így a vármegyétől a teológia igazgatóságához már 13.-án továbbított felhívás értelmében a tábor munkáját azonnal meg kell szüntetni. A rendelkezést ugyanaz a minisztérium adta ki és ugyanaz a főispáni hivatal továbbította, amelytől az engedély is jött. A szűkszavú rendelkezés a felosztatás indokát nem érintette.

4.

CSENBEN kezdődött meg és minden hírverés nélkül folyt le az első romániai magyar munkatábor munkája. A táborozók közül senki sem látta és látja ezt a munkát többnek, mint ami volt. Senki sem hitte és hiszi a mutatkozó eredményeket országrendítőknak vagy éppen világgraszlóknak. De az, hogy végre megvolt az első tábor és az, hogy megtörtént az első bizonytalankodó lé-

pés, már magában is jóleső érzést okozhat minden emelkedettebb szellemű magyarnak. A szavalás és a készülődés után im itt az első közösségi keretek között megvalósult gyakorlati *tett*. De ahogyan a készülődés tétté valósult, ahogy és amilyen légkörben a tervezett munka lefolyt, arra nézve — bármilyen közel essék is időben hozzánk, és bármilyen közelálló is legyen személyemhez ez a munka — kell, hogy legyen néhány, a jövő munkatáborok szervezése szempontjából talán hasznosítható észrevételem.

Különleges viszonyaink között magunk nem vehetjük egyszerűen át sem a hatalmas anyagi alapokkal és tudományos felkészültséggel rendelkező Gusti-féle királyi osztagok (echipele regale) és falukutató csoportok (echipele de cercetări monografice), sem a talán még fokozottabb mértékben eszményi német munkatáborok szervezetét és nagyvonalú munkamódszereit. Viszonyaink arra utalnak bennünket, hogy ezektől az alakulatoktól a lehetőséghez képest mindent eltanuljunk, de emellett saját magunk is igyekezzünk gyakorlati munkánk megfigyeléseiből a szűkre szabott lehetőségek szem előtt tartásával a táborszervezést és a munkamódszert illető, életrevaló tanulságokat levonni.

Világos először is az, hogy a táborozás nem a táborhelyül kijelölt községben, hanem ott kezdődik, ahol a táborozásra készülő ifjúság tanulmányait folytatja, tehát az egyetemi városban. Míg ugyanis a tábor testi munkájához csak nekiszánás, izomerő, némi ügyesség meg szakszerű helyi vezetés kell, és a munka sikerül, addig a tábori munka szellemi része, a *falukutatás*, különleges *elméleti felkészültséget* kíván. A kutató-munka általános módszerét épp így meg kell ismertetni a kutatásra készülővel, mint annak a tudományágnak különleges elméletét és főként gyakorlati fogásait, amelynek szempontjaival és módszereivel a falukutató munka bizonyos részletét végezni kell. A tábor falukutatásának sikere elsősorban a gondos és szakszerű előkészülettől függ. Ezt nem lehet eléggé és elégyszer hangsúlyoznom.

Mindjárt az előkészület fontossága után a *fegyelmezettség* és *szervezettség* jelentőségét kell kiemelnem. Fegyelmezettség nélkül a tábor munkája zökkenőknél, kisíklásoknak, sőt esetleg végleges megrázkódtatásoknak van kitéve. Meg kell mondanom, hogy a munkatábor csak *tábor*, azaz bizonyos határozott fegyelmezési szabályok keretei közt dolgozó munkaegyüttes lehet. Ha sikeres munkát akarunk, a központi vezetés és feltétlen engedelmisségi kötelezettség elengedhetetlen követelmény. A fegyelmező erőnek azonban nem a rideg és értelmetlen parancsnak, hanem a népért, a közösségért való önkéntes szolgálat eszméjének, tehát lényegében tökéletesen keresztényi elvnek kell lennie. A *szervezettséget* már az előkészület gondossága is megalapozza. Ha ugyanis az előkészület szakszerű és lelkiismeretes, a kikerülő emberanyagból önként kikristályosodnak azok a csoportok, amelyeknek együttes és egyetemes munkája tudományos értékű falukutatást jelent. Nem kell figyelmen kívül hagynunk itt a *munkamegosztás* korszerű elvét sem. Az érintett személyes tapasztalatok szerint is lehetetlen olyan táborokban végezni a munkát, amelyekben a testi és szellemi munka

nincs megosztva. Ha a testi és szellemi munka felváltva való gyakorlásának hihetetlen fárasztó voltát nem is tekintjük, számba kell vennünk azt az alapvető kutatás-módszertani elvet, hogy a falukutatónak korahajnalától éppen úgy együtt kell lennie azzal a néppel, amelyet megfigyel, mint a testi munkásnak a szerszámmal és a talajjal, amellyel és amelyen dolgozik. Sőt a falukutatónak a nap folyamán egyetlen perce, még az étkezés ideje sem lehet pihenés; állandóan és éberén kell figyelnie minden szót, minden mozdulatot, amelyet hall és lát, hisz értékes munkát igazában csak az élet minden pillanatának megfigyelése és a röpke, tűnékeny jelenségek különböző eszközökkel való megrögzítése után végezhet.

Szinte éppen így magától értetődő az, hogy az ilyenfajta szellemi munkától el kell különítenünk még az ugyancsak szellemi síkba tartozó *falugondozó* munkát is. Ennek a szempontjai egészen mások, jellege is más, tudniillik gyakorlati, míg a falukutatás mint adatgyűjtés pusztán tudományos, helyzet rögzítő munka; ezt pedig semmiféle gyakorlati, vagy más külső szempont nem befolyásolhatja. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a falukutatás eredményeit nem lehet gyakorlati célokra felhasználni. Ennek éppen az ellenkezője áll, mert minél kérlelhetetlenebbül felszabadítjuk a megfigyelést, az egyes tudományszakok kutatásmódszereitől idegen szempontok vagy gyakorlati irányelvek uralma alól, annál megbízhatóbb és így gyakorlati szempontból is annál használhatóbb a kapott helyzetkép. Ezt a falukutatásra készülőnek, mint sarkigazságot, mindig szem előtt kell tartania. Ez a magatartás tehát lehetővé teszi azt, hogy a falukutató egyben falugondozó is legyen, azaz hogy a falu erkölcsi, egészségügyi, jogi és más viszonylataiba nevelői vagy ismeretközlő céllal avatkozzék be.¹ Az ilyen kettős szempont szerint végzett munka a kutatótól befolyásolt adatokat nyújt, tehát meghamisítja a helyzetképet.

Annak eldöntése aztán, hogy ki tartozzék a testi és ki a szellemi munkások csoportjába, már nem nehéz kérdés. A kiválasztási elv ugyanis csak az *arravalóság*, illetőleg ezentúl ez *elméleti előkészületben való részvétel* és a komoly *felkészültség* lehet.

A felkészüléssel kapcsolatban nem mellékes érintenünk azt a kérdést sem, hogy az előkészítő munka milyen keretek között történhetik. Szerintem a jelenlegi állapotok megmaradása mellett ez is és a tábori munka is csak egyházi keretben folyhat. Amennyire fontos ezt feltétlenül belátnunk, éppen olyan fontos e ponton a felekezetieskedésnek még az árnyékát is kizárnunk. Az egyházak csak vállvetett munkával, egymás szellemi erőinek gazdaságos felhasználásával tehetik lehetővé a komoly előkészítést, hisz az ilyen munkára alkalmazható erőket lámpával kell az egyetemes transzylvániai magyarság soraiban keresnünk.

¹ Csak egyetlen példát említek. Az egyik kezdő falukutató a népi növényneveket kérdezgette; a nevek följegyzésén kívül feladata volt lejegyezni a növényeknek a népi gyógyításban való alkalmazási módját is. Egy ízben az egyik falusi asszony tudományos szempontból képtelen babonás gyógyítási módról tett említést. Erről a falukutató orvosnövendék azonnal fölvilágosította az asszonyt. Ennek a fölvilágosításnak az volt az eredménye, hogy többé nem sikerült egyetlen, a növényekkel kapcsolatos népi gyógyítási módot sem megtudnia.

Felvetődhetik, mint ahogy magánbeszélgetésben már fel is vetődött az a kérdés, hogy a munkatábor színhelyének megválasztására nagy gondot kell fordítani. Ez kétségtelen. De lehetetlen nekünk a Gusti-féle királyi osztagok és falukutató csapatok gondos válogató eljárását követnünk. Nem azért, mintha az nem volna eszményi és mintaszerű. Nem! De magunk koldusszegény kisebbségi nép vagyunk, a Gusti módszerével való válogatás pedig csak olyan anyagi alapok segítségével lehet, mint amilyenekkel az ő társadalomkutató munkája a Királyi Alapítvány nagylelkű támogatása révén rendelkezik. Nekünk, azaz bármilyen elképzelhető kisebbségi ifjúsági alakulatnak, nem áll rendelkezésünkre egy-két, sőt több tábor munkájának egész anyagi fedezetére akkora alap, mint amennyit a Gusti-féle falukutató osztagok előzetes tapogatózó kiszállásai számára játszva teremtenek elő. A kisebbségi munkatáborok színhelyét tehát a mindenkori szükség szabja meg. Ahol valamit feltétlenül fel kell építeni a közösség számára, oda kell rajzania az ifjúságnak, hogy önkéntes munkavállalással mintegy maga vesse meg egy újabb közösségi intézmény vagy más egyetemes célt szolgáló tényező alapjait. Ehhez a helyi építő munkához kapcsolódnék aztán az egyidejűleg párhuzamosan végzendő szellemi (falukutató) munka is.

5.

HA VALAKI a mi sajnálatosan kicsinyes viszonyainkat és e néhány sor megszületésének körülményeit ismeri, megértheti, milyen nehezen szántam rá magam arra, hogy észrevételeket írjak egy olyan munkáról, amelyben magam is részt vettem és amelyről éppen azért tárgyilagos véleményt írnok, tudom, alig-alig lehet. Bevallom, nem szeretem az olyan alkalmakat, amikor nem burkolózhatom a személytelenségnek annyi emberi gyöngeséget elrejtő mezébe, hogy hűvös távolból, szenvtelenül vizsgáljam a felmerülő jelenségeket, és mintegy magamból kilépve ítélek és következtetek a kívülről megfigyelt tények kényszerítő hatása alatt. De néha, úgy látszik, másként is kell írni. Ezért van az, hogy most e pár sorban talán több a személyi vonatkozás, és talán kevesebb az ítélkező készség, mintsem magam is üdvösnek tartanám. Lehet, hogy egyesek inkább elhallgatásra ítélték volna bizonyos részleteket. De úgy gondolom, hogy ha magam ezt tettem volna, az egész táborozást *másnak* mutattam volna be, mint amilyen volt. Nem titkoltam a készületlenséget, a szegénységet, mint ahogy nem titkoltam semmi lelki nehézséget sem, hisz magam csak arra törekedtem, hogy töredékesen is való és mindenki számára tiszta képet rajzoljak a tábor munkájáról és tanulságairól. Ezért nem igyekeztem semmit sem szépíteni. Őszintén leírtam azokat a tapasztalatokat, amelyeket a munkatáborban szereztem és azokat a gondolatokat, amelyek az eredmények meg hiányok láttán önmaguktól, a tények logikai szükségszerűségével támadtak bennem.

Ha most már túlbecsülnők azokat az eredményeket és a leheténél többre értékelnők azokat az erkölcsi nyereségeket, amelyeket a munkatábor megrendezése hozott, éppen olyan helytelenül cselekednénk, mint aki fanyaran, kétkedőn, rosszindulatúan mosolyog vagy akárcsak meghúzódva hallgat, amikor e táborozás kérdéséről esik szó. E táborozás megrendezése vagy meg nem rendezése nem lehetett az illetékesek számára önkényesen eldöntendő vagy éppen elodázható kérdés. Felelősségteljes volt a döntés. De az is világos, hogy dönteni csak egyféleképpen lehetett. Bármilyen kicsi elvégzett munka több, mint egy nagyszerűen kigondolt és részleteiben is kidolgozott, de csak elméletnek maradó terv. *A tett több, mint a róla szóló bármilyen ékes beszéd.* Valamikor el kellett kezdeni a munkát, valakinek, valamilyen csoportnak, — ha botorkálva is, — el kellett indulnia a töretlen úton. Nem tudom, lehet-e különösebb érdemet látni abban, hogy éppen ez a csoport, éppen a református főiskolások önkéntes szolgálatra kész csapata indult el, hogy az előrelátható gúnnyal és a sejthető rosszakarattal dacolva, példát adjon a magábaro kadt s tervtelen fiatalabb nemzedékünknek. De hogy olyan előjelek és annyi gátló körülmény között is becsületes, letagadhatatlanul számbavehető munkát végzett ez az együttes, az határozottan e csoport minden egyes tagjának személyes érdeme. Tőlük ugyanis megtanulhatja minden kisebbségi sorsban élő magyar, hogy az elvégzendő munka értéke nem az anyagi eszközök nagyságától, sőt nem is csak a szellemi erők dúskáló gazdagságától függ, hanem mindenekelőtt a személyes nekiszánás, a lelki odaadás, az önkéntes szolgálat komolyságától. És nem tudom, vajon ezért a mély, emberi és keresztyéni tanulságért nem volt-e érdemes megrendezni itt, Transsylvániában az első magyar munkatábort és végezni az első közösségi falukutatást, hogy ennek hibáin, botlásain, szervezetlenségén, de egyben szellemi és erkölcsi eredményein okulva kelhessenek útra az ezutáni szervezettebb munkatáborok és indulhassanak el az alaposabban felkészült és eredményesebben dolgozó falukutató osztagok.¹

Dr. SZABÓ T. ATTILA.

¹ Ezeket a sorokat a szorokszűzség kérésére még a múlt év szeptemberében, tehát közvetlenül a munkatábor és a falukutatás befejezése után írtam. Közlés mindaddig külső, de itt nem részletezhető okok miatt maradt el. *Most*, hogy *akkor* fogalmazott soraimat újra olvasom, úgy látom, semmit sem kell változtatnom azokon az észrevételeken, amelyeket közvetlen a munkatáborban tapasztaltak hatása alatt tettem. Mindössze a *Kós Károly* szívességéből kézhez kapott anyagi mérleget kellett *utóbb* beiktatnom a régebbi kéziratba, hogy ez is teljesebbé és pontosabbá tegye azt a képet, melyet — bármennyire is igyekeztem — csak hiányosan sikerült megrajzolnom.